

Sisällys

Niemelä T 2018: Erämaita, sieniä ja ihmisiä. – Norrlinia 33: 1–112
ISSN 0780-3214, ISBN 978-951-51-4691-5

Kuvitus/Figs – Tuomo Niemelä (ellei toisin mainittu/unless otherwise indicated)

Teksti/Typeface – Palatino Linotype, Calibri Light

Paperi/Material – 115 g G-Print, kansi 250 g Algro Design Duo

Paino/Printing – Grano Oy, Helsinki

Julkaisija/Publisher – Luonnontieteellinen keskusmuseo LUOMUS, Helsinki

Myynti/Sale – Kasvitieteellinen puutarha, Kaisaniemenranta 2, Helsinki (käteismyynti);
luomus.fi/kirjat; kasvimuseo@helsinki.fi

Helsinki, 2018

Niemelä touko–kesäkuun vaihteessa 1976.

Kesävieraita	6
□ Outo kulkue muuttaa	14
Hotel California	15
□ Pajatsosta rahaa	21
Metsän tuoksu	22
□ Uni viimeistelee päivän työt	28
Into the Wild	29
□ Sweet death	41
Valoa yössä	42
□ Mutaa silmille	48
Kilimanjaron lumet	49
□ Yhteistyö on voimaa	57
Professori Hedbergin kasvikuivuri	58
□ Tribulus terrestris	70
Rantaretki	71
□ Käärme kirkossa	78
Minun Varsovani	79
□ Aamu merellä	88
Białowieża	89
□ Pieni suuri metsä	96
Teemaviikkoja	97
Kuvat	104
Taustatietoja ja lähteitä	107

Metsän tuoksu

Pro gradua eli maisterintutkielmaa tehdessäni 1960-luvun lopulla minulle oli jo selvinnyt, että käävät olisivat minun juttuni. Kesäisin ja syksyisin kiertelin Lapin erämaita, Keski-Suomen kansallispuistoja, kotimetsää Viljakalassa, ja tietenkin Helsingin ympäristöä kääpiä etsien – yksikseni, sillä tuohon aikaan olin suurin piirtein ainoa joka niitä sieniä meillä vakavissaan harrasti.

Toukokuussa 1969 retkeilin Pohjois- ja Itä-Suomessa. Kolin koillisrinteellä oli pieni suojelualue, jota Metsäntutkimuslaitoksen eläkkeellä ollut professori Viljo Kujala minulle suositteli.

Päivä oli keväisen kaunis, olin jo löytänyt ja valokuvannut monia mielenkiintoisia lajeja. Valitsin sammaloituneen kiven istuimeksi, avasin reppuni ja kaivoin eväät esiin. Katse kiersi kaunista maisemaa, tarkensi meheviin keuhkojäkälän pehkoihin, vanhojen kuusten naavaan, maanpinnan pehmoiseen sammalmattoon. Etäältä silmä löysi mutkaisen koivun, joka näytti vetelevän viimeisiään, sillä latvuksesta ei ollut paljon jäljellä ja runkoa koristi viitisen valkoista taulakääpää. Jatkoin eväiden syöntiä ja annoin ajatusten vaeltaa – tuolla ylhäällä oli Kolin huippu, jolla olin tietenkin jo piipahtanut; alhaalla levittäytyi Pielinen, vaikkei se tänne sankan metsän sisälle näkynyt.

Kovin valkoisia, ne taulakäävät. Onko puu varmasti koivu? Käänsin katseeni takaisin kääpäiseen känkkyrään. *Sehän on raita!* Tästä eteenpäin muistikuvani ovat katkonaisia. Olin pompannut pystyyn, eväät olivat sinkoilleet käsistäni ja kamera sylistäni, kun loikin pari kolme kymmentä

metriä puun luo. Siinä se oli, elämäni ensimmäinen itse löytämäni raidantuoksu-kääpä, viisi kaunista yksilöä, hohtavan valkoisina ja taivaallisen hyväntuoksuisina. Kiersin puuta, ihailin löytöäni, ja vasta vähitellen mieli palasi nykyhetkeen. Taakseni vilkuillen palasin eväskivelle ja keräilin matkalle pudonneita tavaroita. Kun välipala oli syöty, seurasi pitkä tovi valokuvien ottamisessa.

Palasin jo seuraavana vuonna näitä kääpiä tervehtimään, ja sen jälkeenkin, kunnes kymmenen vuotta myöhemmin jäljellä oli enää viimeinen kuollut yksilö.

Elokuussa 2002 Hyytiälässä pidetyllä kenttäkurssilla oli mukana yhdysvaltalainen Robert A. Blanchette, jonka erityisalanana oli etnomykologia. Hän oli tutkinut raidantuoksukäävän roolia pohjoisamerikkalaisten Northern Plains -intiaaniheimojen perinteessä. Bussissa Musturin suojelualueelle hän kertoi omasta ensikosketuksestaan tähän romanttiseen sieneen. Sitä etsimässä Kanadan Albertassa hänellä oli ollut oppaana Russell Willier -niminen cree-heimon kansanparantaja. Kaksikko oli vaeltanut metsässä, kunnes Blanchette löysi valkoisen, hyväntuoksuisen käävän pajun rungolta. Ensin hän oli ilahtunut, mutta tarkemmin katsoessaan pettyi, sillä tuntomerkit eivät täsmänneet. ”Ei tämä ole raidantuoksukääpä”, hän oli sanonut, ja vanha *medicine man* oli hymyillyt: ”Henget testaavat ensin.” Matka jatkui, ja lopulta aito tuoksukääpä löytyi – Blanchette oli testattu ja oikeamieliseksi havaittu. Saman kääpälahjin löysimme myös Musturin metsästä, eli retkemme oli mitä parhain.

Uni viimeistelee päivän työt

Syksyn 1982 ikimuistoinen retki pohjoiseen Kanadaan oli takana. Kuukausi Hudsonin lahden itärannalla kului nopeaan, kun turkulaisen Seppo Huhtisen kanssa tutkimme metsien sieniä. Tukikohtamme, inuiittikylä Kuujuarapik oli tietömän taipaleen takana Suuren Valasjoen suulla. Tuo mahtava *La Grande Rivière de la Baleine* soljui vapaana erämaan halki, mutta voimailaitospadon uhka leijui jo sen yllä.

Retken jälkeen Helsingissä oli tulosten muokkaamisen vuoro. Keräämäni sienet olivat kiehtova sekoitus tuttua ja uutta. Kääpäsuku *Ceriporiopsis* tuotti ongelmia. Suomessa kasvaa kaksi läheistä lajia, kittikäpää ja hartsikäpää, ja niitä näytti olevan myös Kanadan aineistossa. Tutkin mikroskoopilla keräyksiäni, ja paperiarkit täytyivät mittauksista, piirroksista ja huomautuksista. Jotkin keräykset sopivat hyvin hartsikäpään, toiset olivat selviä kittikäpäiä. Olin ymmällä: muutaman näytteen tuntomerkit olivat välimuotoisia, enkä löytänyt rajakohtaa jossa toinen laji loppuu ja toinen alkaa. Päivät kuluivat, paperipino kasvoi. Turhauduin ja yritin unohtaa koko ongelman.

Eräänä yönä pian tämän jälkeen, kesken sikeintä unta heräsin äkkiä kirkkaaseen ajatukseen – lajeja onkin kolme, ei kaksi! Väsymys oli tiessään, kun sängyn pimeydessä lajittelin mielessäni muistiinpanoni tuntomerkkien mukaan kolmeen pinoon. Arvoitus oli ratkennut, ja nukahdin.

Aamulla kiiruhdin töihin, otin tutkimustulosten täyttämät arkit ja lajittelin ne helposti kolmen pinoon. Ja kas! Edessäni olivat kittikäpää, hartsikäpää, ja kolmas, aiemmin tuntematon laji, jolle sitten annoin nimen *Ceriporiopsis balaenae*, valaankäpää, ylvään Suuren Valasjoen ja Kanadan erämaiden muistoksi. Ainoa sieni, joka on herättänyt minut, sikeän nukkujan, keskellä yötä.

Into the Wild

Pohjois-Amerikan suurten jokien joukossa Mackenzie on erityinen siksi, että vain se ylittää napapiirin ja laskee Pohjoiseen jäämereen. Metsiä kasvaa Mackenzien suistossa pidemmällä pohjoisessa kuin missään muualla koko mantereella. Sitäpaitsi joen laajalle suistolle vain Mississippi pystyy vetämään vertoja.

Mackenzie virtaa Kanadan Luoteis-territoriassa ja purkautuu mereen lähellä Alaskan vastaista rajaa. Se saa vesiä Länsi-Kanadan suurista järvistä, kuten Athabascasta, Isosta Orjajärvestä ja Isosta Karhujärvestä, mutta myös lännen puolelta Kalliovuorilta. Suistossa joki hajoaa kymmenien, ellei peräti satojen tai tuhansien haarojen verkostoksi. Levein päähaara, Middle Channel, kulkee nimensä mukai-

sesti aluksi suiston keskellä, mutta siirtyy alavirrassa sen itäreunalle, lähemmäksi Caribou Hills -kukkuloita. Sen ja kukkuloiden väliin ahtautuu kuitenkin vielä kapea East Channel, ja nämä kaksi kulkevat sitten vieressä kuin pikkukylän päätie ja sen oheen rakennettu kevyen liikenteen raitti.

Laaja suisto eli Mackenzie River Delta on täysin asumaton metsänrajaseutua, yli kaksisataa kilometriä pitkä ja kahdeksankymmentä kilometriä leveä, pöydän tasainen kanaalien ja lampien labyrintti. Sen koosta saa käsityksen siten, että alue on pohjois-eteläsuunnassa kuin matka Helsingistä Tampereelle, ja leveyttäkin on kuin kulkisi linnuntietä Tampereelta Poriin. Pääkanaaleja ja niiden eri asteisia sivuhaaroja pitkin pääsee veneellä lähes mihin

Mutaa silmille

Tapaus sattui toisella Afrikan matkallani vuonna 1973. Vuokrasin pienen Datsunin intialaiselta kauppiaalta Moshissa. Tuohon aikaan autoista oli pula Tansaniassa, mutta dollareilla asia hoitui. Vain yksi lyhty toimi ja auto oli pysäköitävä alamäkeen, koska akku purki. Tällä kelpo vehkeellä ajelin kuukauden ajan Tansaniaa ristiin rastiin. Yksin autoilu Afrikassa on vaarallista puuhaa, mutta se selvisi minulle vasta myöhemmin.

Halusin nähdä kuuluisat kansallispuistot. Tankkasin Arushassa ja lähdin länteen. Ensimmäinen tie on hyvää ja päällystettyä, mutta huononee kaiken aikaa. Yövyin *Mto wa Mbun* ("Hyttysjoki") retkeilymajassa; ruuduttomat ikkunat, yön äänet ja moskiittojen ininä takasivat levottoman unen. Manyaran jälkeen tie nousee yhä ylemmäksi, lopulta Ngorongoron kraaterin reunalle. Huikaisevat näkymät alas paratiisiin! Päätin yrittää Serengetiin asti. Matka sujuikin, vaikka sade oli kalvanut tien syviin uriin, ja lopulta ajelin pitkin pöydäntasaista heinikkoa. Seeprat ja antiloopit olivat vaelluksella, ja vietin unohuttomia hetkiä savannilla eläinten keskellä.

Paluumatkalla alkoi jo hämärtää. Kapea tie oli täynnä syviä kuoppia – *pothole* on tuttu sana Tansaniassa – ja kuopissa sateiden jäljiltä punaista mutavelliä. Vastaan tuli pakettiauto, keikkuen kuopasta kuoppaan. Sen takaovi repotti auki ja heilui oikealle, vasemmalle. Kuljettaja ei ilmeisesti huomannut asiaa kurjan tien räminässä. Viikutin valoja ja avasin ikkunan käsimerkkiä varten. Ehdin heilauttaa kerran; auto oli kohdalla; sen pyörä putosi kuoppaan, josta lensi sangollinen punaista kuraa ikkunasta sisään suoraan naamalleni. Auto pysähtyi, ja niin pysähdyin minäkin kun en nähnyt enää eteeni. Hämmästynyt kuljettaja ei tajunnut mistä oli kyse, kun savea syljeskellen yritin selittää. Kiusallisinta oli se, että pysähtyessä auton takaovi oli pamahtanut tukevasti kiinni.

Kilimanjaron lumet

Istuimme viimeistä iltaa Kilimanjaron yläkerrassa, pihviä odotellessa ja Tembolutta siemäillen. Ikkunasta näkyivät auringon viime säteiden kultaamat meri, mangopuut ja palmut. Pimeä tuli vasta hieman ilta-seitsemän jälkeen, hitaammin kuin Nairobissa ja jopa Moshissa, olihan keskikesä ja uuden vuoden päivä. Dar es Salaam oli sen verran kaukana päivän-tasaajasta, että vuodenaikojen vaihtelun jo huomasi päivän pituudessa. Nyt oli sadekausi, päivä tunnin verran pitempi kuin se olisi puolen vuoden päästä, ja vielä illalla ilma oli suloisen lämmin, kolmisenkymmentä astetta. Kosteus hipoi sataa prosenttia, ja kylmät olutpullot pöydällä hikoilivat pisaroiden tiivistyessä niiden kylkiin. Pian jokaisen alle kasvoi vesilammikko.

Siitä oli vain viikko kun kiipeilin Kilimanjaron itärinteellä. Taimi Sitarin kanssa tein pienen retken, ensin Moshista Marangu Hoteliin, ja sieltä patikoiden ylöspäin. Välipysäkkimme Mandara Hut oli vielä metsävyöhykkeessä, viimeinen yöpymispaikka jossa sai olutta ja oli oikeat sängyt. Uusi aamu, ja kiipeäminen jatkui ylös paljakalle, lähelle neljäntuhatta metriä. Maisemien avartuessa Kibon lumihuippu loisti majakkana ylhäällä edessämme, vaikka sinne asti emme tavoitelleet; aikataulu ei antanut myöten, meillä ei ollut talviva-

rusteita, ja sitäpaitsi sain jo täällä sen mitä halusin, pääsin valokuvaamaan tropiikin vuorten outoa kasvimaailmaa jättivillakoi-neen ja lobelioineen. Laskeutuminen vuorelta oli petollisen helppoa – kevyttä mutta kivuliasta. Joka askeleella piti jarrutella, pohkeet, reidet ja pakarat kipeytyivät, ja jalkaterät sulloutuivat kohti kengänkärkiä. Seuraavana aamuna sängystä nousu tuotti tuskaa.

Kilimanjaron itärintettä 3 000 m korkeudella.

Kilimanjaron yläkerrassa juttumme poukkoili sinne tänne, niinkuin se usein tekee lähdön alla. Minä olin palaamassa kotimaahan, pöytäseurueen muiden jäsenten Erkin, Ahtolan ja Zorron jatkaessa täällä kehitysavun hankkeissa. Tropiikin kehitysapukoh-teissa seikkailee kahdenlaista väkeä. Yhdet haluavat pelastaa ihmisparat köyhyydestä ja maksaa takaisin niitä vääryyksiä joita eurooppalaiset täällä aiheuttivat. Toiset tulevat duuniin, kuten Erkki ja Zorro rakentamaan, tai Ahtola pyörittämään autokorjaamoja. Edelliset, idealistit, yleensä pettyvät katkerasti byrokraatiaan, lahjontaan, tai siihen että mikään ei suju eikä mihinkään voi luottaa, muuttuvat ilkeän kyynisiksi tai palaavat illuusionsa menettäneinä kotiin. Jälkimmäiset, realistit, luovivat eteenpäin, hoitaen hommansa huumorinpilke silmäkulmassa, ottamatta turhia paineita.

Rhizophora-mangrovepuita meren rannalla.

johtama opiskelijaryhmä – yhdeksän kaikkiaan – oli saapunut maahan edellisenä päivänä. Porukka oli intoa täynnä, sillä luvassa oli kuukauden mittainen seikkailu savanneilla ja sademetsissä. Useimmille tämä oli ensi kosketus tropiikkiin. Aamiaisen aikana hotelliin tuli Leonard Mwasumbi, Dar es Salaamin herbaarion kuraattori ja hyvä tuttumme vuosien takaa. *Lennu*, joksi me häntä kutsuimme, kertoi että rannalla lyhyen kävelymatkan päässä on mangrovetiheikkö, josta voisimme aloittaa. Siispä sinne!

Mangrove on erikoinen kasvillisuus-tyyppi, joka on kehittynyt tropiikin korallirantojen nousu- ja laskuveden vaihteluväliin. Puut ovat vain muutaman metrin korkuisia ja niissä on monia sopeutumia joilla ne poistavat suolaa itsestään ja ank-

kuroituvat maahan. Ne ovat tärkeitä rantaviivan vakauttajia, sillä ilman niitä pehmeä hiekka huuhtoutuisi pian meren syvänteisiin aaltojen ja vuoroveden myllerryksessä. Kunduchi Beach -hotellissa tämä näkyi siten, että aallot söivät hiekkarantaa useita metrejä vuodessa, kun mangrovetiheikkö oli raivattu pois maiseman avartamiseksi. Nyt rantaviivaa tuettiin kivilohkareilla, mikä tietenkin sopi huonosti mielikuvaan lomahotellista palmurantoihin.

Leonard oli yhteyshenkilömme Tansaniassa. Hän tunsu paikat, tavat ja bantukielet, ja hänen apunsa oli korvaamaton niin tutkimusmatkoillamme kuin tämänkin retken järjestelyissä. Hän esimerkiksi tiesi, että Kunduchin rennon ja huolettoman ilmapiirin takana piili vaara. Niinpä hän oli pyytänyt mangroveretkelle avuksi poliisin.

Täällä – niinkuin Sambiassa, Mosambikissa, Ugandassa ja kaiketi myös Zimbabwessa – on edelleen käytössä sosialistinen, alkujaan Leninin ja Stalinin kehittämä urkkimisjärjestelmä, jossa viimeistä pikkukylää myöten on nimetty kyläpoliisi, ja hänellä on vielä luotettuja. Nämä kaikki raportoivat aina ylemmälleen väestön toimista, liikkeistä, puheista ja mielipiteistä, eikä pieni vivahdekaan jää huomaamatta. Hämähäkinverkko on luotu erityisesti nujertamaan maan sisäinen poliittinen oppositio jo ennen kuin sellainen ehtii syntyäkään. Meidän kyläpoliisimme, *bwana* Simba, oli läheisestä kalastajakylästä, ja niinkuin yleensä, hänkin näytti tavalliselta pulliaiselta, ilman univormua tai virkamerkkiä. Ulkopaikkakuntalainen ei pystynyt näkemään kuka on se joka tarkkailee.

Retki mangrovemetsään alkoi. Aurinko helotti, korallihiekka loisti valkoisena, ja nenä aisti Afrikan tuoksua. Leonard oli ottanut törkykasasta putkenpätkän kartta-kepikeeseen ja piti pienen luennon mangro-

Leonard Mwasumbi.

Kolme kuvaa Sonneratia-mangrovepuun hedelmistä ja hengitysjuurista.

ven ekologiasta. Ryhmämme levittäytyi puiden sekaan, tutkimaan ja valokuvamaan eksoottista kasvillisuutta.

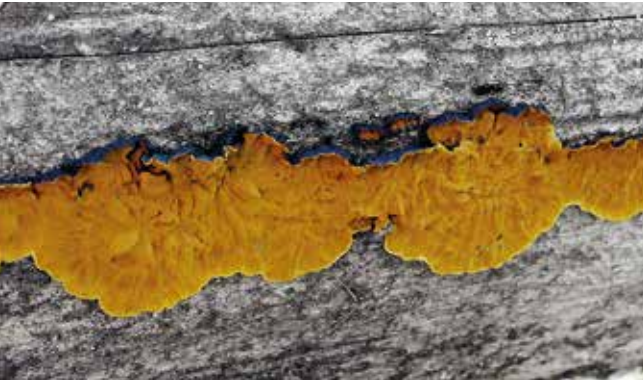
Ehdin ottaa kolme kuvaa *Sonneratia*-puun hedelmistä ja hengitysjuurista, kun kuulin sivummalta hälyä, johon sekaantui kiljahduksia. Lähelläni ollut poliisimies huusi että ryöstö on alkanut, viittilöi ja jakoi neuvoja minne pitäisi paeta. Opiskelijamme säntäsivät karkuun kuka mihinkin suuntaan, perässään joukko mustia miehiä viidakkoveitset heiluen. Osa ryhmästäme pääsi pakoon, toiset jäivät kiinni. Kuin tyhjästä muutaman metrin päähän eteeni ilmestyi nuori mies puukko kädessään. Ikuisuudelta tuntuneen hetken katsoimme toisiamme.

(*Amylocystis lapponica*), riekonkääpiä (*Anthoporia albobrunnea*), sitkaskääpiä (*Antrodia piceata*) ja röyhelökääpiä (*Pycnoporellus alboluteus*). Rusokantokääpä (*Fomitopsis rosea*) on jopa kantokääpä yleistempi. Männyjuurikääpä (*Heterobasidion annosum*), Keski-Euroopan havumetsien vitsaus, on sensijaan harvinaisuus.

Jos Białowieżaan menijällä on mielessä saksalainen *Urwald*, hän saattaa pettyä. Metsästä on turha etsiä niitä järeäoksaisia tammia joilla on leveyttä enemmän kuin korkeutta. Białowieża on oikeaa alkupe- räistä metsää, ei puoliavointa entistä haka- maata. Puut kilpailevat valosta ja kasvavat

toinen toistaan korkeammiksi. Latvustaso huojuu kolmessa–neljäskymmenessä metrissä, ja alhaalta katsoen oksatonta suoraa runkoa on kymmenien metrien korkeuteen. Kun latvustoa ei kunnolla näe, saarnet, jalavat, lehmukset, vaahterat, ja jopa raidat ovat kovin toistensa näköisiä. Koivut, kuuset ja männyt sentään suoma- lainen tunnistaa. Ja järkälemäiset pylväät, tammet. Valkopyökki on ainoa matalahko puu tässä jättiläisten maassa.

Kansallispuistoon pääsee vain oppaan kanssa lyhyelle patikkaretkelle tai hevos- kärrykerrokselle kilometrin verran tietä pitkin. Omin päin kulkeva tarvitsee luvan,

Białowieżan kansallispuiston sieniä: Idännahka (*Boreostereum radiatum*), komeakääpä (*Buglossoporus pulvinus*), männynpihkakääpä (*Pelloporus triqueter*) ja palsamikääpä (*Postia balsamea*).

Lahoparvikas (*Multiclavula mucida*) on vallannut yli metrin paksuisen tammenrungon.

Kultakääpä (*Postia auricoma*) elää kaatuneissa kelomännnyissä.

Sitkaskääpä (*Antrodia piceata*) lahottaa kuusimaapuita.

